

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ САМОЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Кожне право на захист здійснюється у передбаченому законом порядку, тобто через застосування необхідної форми захисту: юрисдикційної, неюрисдикційної. Юрисдикційна форма захисту передбачає можливість звернення особи, права та законні інтереси якої порушені, до державних та інших компетентних органів, уповноважених уживати заходів для відновлення порушеного права та ліквідацію правопорушення. Неюрисдикційна форма захисту охоплює собою дії громадян і організацій із захисту цивільних прав і охоронюваних інтересів, які здійснюються ними самостійно, без звернення до державних чи інших компетентних органів. У цивільному законодавстві вказані дії виражені в понятті «самозахисту цивільних прав» та близькому до нього понятті «засобів оперативного впливу».

В умовах розбудови правової держави однією з гарантій прав і свобод учасників цивільних відносин є правовий захист. Здебільшого цивілісти розглядають право на захист, як і будь-яке інше суб'єктивне право, у двох площинах: по-перше, це власні засоби впливу на правопорушника, як, наприклад, необхідна оборона, застосування до порушника цивільно-правових засобів оперативної дії тощо; по-друге, це засоби впливу, які застосовуються до правопорушника компетентними державними органами, до яких звертається потерпілий за захистом своїх прав.

Що ж таке самозахист і в чому його особливості? Ще у римському приватному праві ми зустрічаємо «сліди» сучасного самозахисту. Вино виділяло «самоуправство», як первісну форму захисту прав, і державний захист прав. «Тільки поступово від самоуправства переходять до захисту прав через органи держави як організованого апарату влади» [1, с.51–55]. Існування у римському приватному праві «самоуправства» розглядалось як спосіб захисту від незаконного нападу, спрямований на захист приватних прав особи чи її майна шляхом розправи з порушником права. Самоуправством у деяких випадках вважалося і самостійне задоволення якої-небудь вимоги (наприклад, дозволялася затримка втікача-боржника і арешт захоплених ним із собою грошей для задоволення претензій кредитора).

Достатньо розвинутий інститут самозахисту в німецькому праві. Цивільні норми детально регулюють самозахист як у речовому, так і в зобов'язальному праві. При цьому проводиться відмінність між самозахистом у формі необхідної оборони і крайньої необхідності та самодопомогою. Так, наприклад, якщо у однієї особи знаходиться майно, яке належить іншій особі на правах власності, і перша збирається вийти з країни та забрати це майно із собою, то зацікавлена особа за німецьким правом, використовуючи «самодопомогу», може забрати це майно сама навіть із застосуванням сили. Але такі дії можна здійснювати тільки у тому випадку, якщо немає можливості своєчасно отримати судову допомогу [2]. Відсутність на практиці в сучасній Німеччині фактів «самодопомоги» говорять про ефективність діяльності судових органів у галузі захисту цивільних прав, «швидкісний процес» розгляду спорів та можливість отримати судову допомогу практично в будь-який «день і час», навіть у

вихідні. І ця обставина дає змогу особі, право якої порушено, не застосовувати безпосередні дії фактичного порятку, тобто «самопомогу».

«Самозахист» у радянській юридичній науковій та навчальній літературі зустрічає як специфічний спосіб захисту цивільних прав», при чому і тоді О.О.Красавчиков наголошував на відмінності між самозахистом та іншими способами захисту цивільних прав [3, с.95–98].

Українське законодавство не знало терміну «самозахист», хоча про деякі способи самозахисту мова йшла й раніше (ст.ст.444, 445 ЦК України). Закон допускав можливість заподіяння шкоди в стані необхідної оборони, якщо, звичайно, не були перевищені її межі, та в стані крайньої необхідності. При цьому заподіяна шкода не підлягала відшкодуванню в першому випадку та особа, яка заподіяла шкоду в другому випадку, могла бути звільнена від її відшкодування. Інше ж здійснення свого наявного права, тобто самостійні дії громадян і юридичних осіб фактичного і юридичного порядку допускались лише у чітко визначених випадках, а частіше всього підлягали кримінально-правовому переслідуванню. На жаль, і зараз не існує законодавчого визначення терміну «самозахист», на відміну від ряду сучасних законодавчих актів у галузі цивільного права: ЦК Казахстану (п.3 ст.9), ЦК Киргизстану (ст.13), Модельного ЦК СНД (ст.14), де під самозахистом розуміють «безпосередні фактичні чи юридичні дії особи, право якої порушено» чи «безпосередні дії особи, права якої порушуються».

Поняття «самозахисту» в юридичній науковій літературі розглядається в широкому і вузькому значенні. В широкому розумінні – це будь-які правомірні дії особи, пов'язані із захистом свого суб'єктивного права від порушень (включаючи подання скарги, позову, самостійний захист цивільних прав у суді без допомоги адвоката та ін.). У вузькому, цивільно-правовому розумінні – це правомірні дії особи, направлені на запобігання правопорушення і ліквідацію його наслідків [4, с.17–19].

Існує декілька позицій до визначення поняття «самозахисту цивільних прав». Згідно з одним із них, самозахистом називаються дії, спрямовані на захист від порушень своїх цивільних прав тільки у позадоговірних відносинах. Цієї думки дотримувались, наприклад, В.П.Грибанов [5, с.104], В.А.Рясенцев [6, с.265–266]. Тепер таку точку зору підтримує Є.О.Суханов.

Згідно з другою позицією (її виразним представником є Г.Я.Стоякін) самозахист – це дії, направлені на захист прав тільки у договірних відносинах [7, с.82].

Третій підхід є компромісним, бо поєднує і першу, і другу позиції. Згідно з ним, самозахист являє собою дії, направлені на захист від порушень цивільних прав як у позадоговірних, так і в договірних відносинах. Такими є позиції М.І.Брагіньського [8, с.56] і А.П.Сергєєва [9, с.284].

Також немає єдиної думки і в питанні про характер дій, які є способами самозахисту. Чинне цивільне законодавство прямо передбачає лише два способи самозахисту цивільних прав: дії при необхідній обороні і в стані крайньої необхідності. Той же В.П.Грибанов ці дії називав діями фактичного порядку, які носять активно-оборонний характер і входять у зміст самозахисту. Але крім

них у зміст самозахисту пін включає також дії превентивного характеру (дії з охорони власником свого майна) [5, с.117]. Однак, якщо розглядати самозахист у більш широкому розумінні, то він містить у собі не тільки фактичні, але й юридичні дії. Гадаємо, що в основу їх розмежування повинен бути покладений формально-юридичний критерій, тобто правова підстава виникнення у особи можливості використати самозахист. До юридичних, як відомо, відносяться ті дії, які втілюють або із закону, або з договору, тобто прямо вказані в якому-небудь юридичному акті. А під діями фактичного порядку, очевидно, слід розуміти такі дії, які не передбачені яким-небудь актом, але необхідність здійснення яких випливає з фактичних обставин ситуації (наприклад, примусове видворення порушника з об'єкта приватної власності).

Виходячи з цього, В.П.Грибанов дії фактичного порядку відносить до самозахисту, а дії юридичного порядку – до сфери застосування правоможною особою правоохоронних засобів оперативного характеру. При цьому суттєва відмінність самозахисту від засобів оперативного впливу випливає з характеру нерозривно пов'язаних з ними відносин. У першому випадку – це відносини, що виникають із факту заподіяння шкоди, у другому – відносини, що виникають із факту порушення умов договору.

У юридичній літературі засоби оперативного впливу розглядалися як «засновані на законодавстві або угоді сторін дії суб'єкта по односторонній зміні умов зобов'язання чи відмові від його виконання у зв'язку з допущеними контрагентом порушеннями обов'язків» [10, с.134]. Інколи їх ще називали «оперативними санкціями» [11, с.59–60], з чим не можна погодитись. Вказані засоби хоча і є реакцією на правопорушення, однак не вимагають використання державного примусу. Оперативний вплив здійснюється контрагентами безпосередньо один на одного, без звернення до юрисдикційних органів, тоді як застосування санкцій не може існувати поза діяльністю таких органів. В.П. Грибанов вказував, що засоби оперативного впливу являють собою один із видів правових гарантій, направлених на належне виконання зобов'язання шляхом надання правоможній стороні права безпосереднього оперативного впливу на контрагента [12].

М.С.Корабльова у своїй статті «Захист цивільних прав: нові аспекти» вказує, що «За безпосередньою метою оперативні засоби схожі з деякими способами захисту цивільних прав. Вони також покликані: по-перше, попередити і припинити дії, які порушують право чи створюють небезпеку такого порушення, наприклад переведення боржника на акредитивну форму розрахунків; по-друге, засвідчити, підтвердити право, наприклад, право на отримання продукції без недоліків, підрядних робіт; і по-третє, компенсувати витрати, наприклад, реалізацію вантажу, покладення витрат за виправлення недоліків на боржника. Відмінність полягає у тому, що засоби оперативного впливу застосовуються суб'єктами не від імені держави, а від свого імені, в їх діях реалізуються не державні, а власні госпрозрахункові інтереси» [13, с.95].

А.П. Сергєєв, як зазначалось вище, до можливих засобів самозахисту відносить правомірні дії особи, направлені на захист від порушень як у договірних, так і у позадоговірних відносинах. Відповідно, він не розмежовує за-

соби самозахисту і засоби оперативного впливу, а зводить їх усі в окремі способи самозахисту порушеного чи оспорюваного права. Зокрема, до допустимих способів самозахисту (крім дій у стані необхідної оборони і крайньої необхідності) він відносить і застосування до порушника так званих «оперативних засобів», наприклад, відмову здійснити відповідні дії в інтересах недобросовісного контрагента (відмова від оплати, від передачі речі і т. ін.), доручення виконання роботи, не зробленої боржником, іншій особі за рахунок боржника та деякі інші дії.

Проаналізувавши різні точки зору, можна запропонувати звести дії фактичного і юридичного характеру під поняття самозахисту (бо і в першому, і в другому випадках правоможна особа сама без звернення до суду чи інших компетентних органів захищає своє порушене право). Однак для правильного розуміння особливостей того чи іншого способу самозахисту необхідно використовувати певну класифікацію всіх способів самозахисту по окремих видах. Основою розмежування може стати будь-яка їх властивість залежно від характеру і природи існуючих відмінностей (наприклад, форма закріплення можливості реалізації того чи іншого способу захисту (передбачені законом, передбачені договором); дії, направлені на захист прав у договірних і позадоговірних відносинах і т.д.). При цьому всі ці дії повинні відповідати умовам їх пропорційної реалізації. Ці умови передбачають, що засоби самозахисту цивільних прав треба реалізовувати, по-перше, у відповідності з тією реальною обстановкою, в якій опинилася правоможна особа, і, по-друге, у відповідності з вимогами закону. Перше допомагає визначити спосіб самозахисту права, який дозволив би найбільш ефективно реалізувати своє право на захист. Друге ж дозволить відмежувати дії особи в рамках самозахисту від цивільно-правових та інших видів проступків.

Слід також відзначити, що крім способів самозахисту, вказаних в законі, особі, права якої порушені, надається можливість застосувати способи, які хоча і не передбачені законом, але не суперечать йому, загальним принципам і змісту цивільного законодавства, а також вимогам добросовісності й справедливості. І тим важливіше стане правильність вибору того чи іншого способу самозахисту, оскільки при недотриманні вказаних вимог дії при самозахисті можуть перерости в правопорушення (зловживання правом, самоуправство).

Значимість вказаної класифікації полягає в необхідності систематизації всіх існуючих знань про самозахист цивільних прав, що само по собі вже становить науковий і практичний інтерес. Скласти правильне розуміння предмету дослідження можна лише правильно підійшовши до критеріїв класифікації, які відображають найбільш суттєві властивості окремих способів неюрисдикційної форми захисту цивільних прав. Дана класифікація може мати і прикладне значення, оскільки дозволить учасникам цивільного обігу достатньо легко зорієнтуватися у виборі способів самозахисту і визначенні їх меж. Це дасть змогу самостійно захистити цивільні права особам, які ними володіють, швидко і в повному обсязі.

Список літератури: 1. Римское частное право: Учебник / Под ред. проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Петерского. М., 1996. 2. Георг Шварц. Публичные лекции председателя Сената по гражданским делам Верховного Суда земли Рейнланд-Пфальц. Германия. 7–10

октября 1996 г. 3. Советское гражданское право: Учебник / Под ред. О.А. Красавинова. М., 1985. 4. Свердлов Г.А., Страунинг Э.Л. Пошлуге и юридическая природа самозащиты гражданских прав // Гос. и право. 1998. №5. 5. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. М., 2000. 6. Советское гражданское право: Учебник / Под ред. В.А. Рясенцева. М., 1986. 7. Стоякин Г.Я. Меры защиты в советском гражданском праве. Диссертация юрид. наук Свердловск, 1973. 8. Комментарий части первой Гражданского кодекса Российской Федерации для предпринимателей / Под ред. М.И. Брагинского. М., 1995. 9. Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1989. 10. Пугачевский Б.И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. М., Юридическая практика, 1984. 11. Алексеев С.С. Общая теория социалистического права. Вып.2. Свердловск, 1964. 12. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. М., 1972. 13. Коралева М.С. Защита гражданских прав: новые аспекты // Актуальные проблемы гражданского права / Под ред. М.И. Брагинского. М., 1999.

Надійшло до редакції 19.02.02

І.В. Вендликтова

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «УПРАВЛІННЯ» В ІНСТИТУТІ ДОВІРЧОГО УПРАВЛІННЯ МАЙНОМ

В умовах введення нових ринкових механізмів змінюється і змістове навантаження правових категорій. Набуваючи нового досвіду господарювання на засадах тотальної інтеграції, українська доктрина і практика зіткнулися з проблемами недосконалості національного законодавства, що проявляються у відсутності необхідних правових механізмів та невизначеності окремих понять уже існуючих категорій. На порозі вступу в дію нового Цивільного кодексу гостро постають проблеми тлумачення закріплених у ньому правових новел. Це стосується й інституту довірчого управління майном, мета введення якого – ефективне управління чужою власністю. Такий інститут розрахований на управління об'єктами державної власності, недержавними пенсійними і страховими фондами, інвестиційними потоками, майном громадських некомерційних об'єднань, індивідуально визначеним майном окремих громадян (у тому числі цедиздатних і обмежено дієздатних), благодійницьку діяльність тощо. При такій широкій сфері застосування особливо гостро постає проблема визначення поняття управління, тобто встановлення загальних меж, у яких довірчий управляючий уповноважений реалізувати свої права та обов'язки. Розуміння управління як форми впливу держави на господарювання фізичних і юридичних осіб на сьогоднішній день не актуальне. І тому детермінація управління в такому ракурсі, як воно представляється у праві повного господарського відання та праві оперативного управління майном не задовольняє сучасним вимогам.

Управління завжди являє собою певного роду діяльність. В межах цивільного права управління означає здійснення певних дій стосовно майна і майнових прав. Суди, встановлюючи, чи управляла особа майном, приділяють особливу увагу тим фактам, що пов'язані з піклуванням про майно, його використанням, наявністю у особи права прибрати участь у спорах стосовно цього майна. До того ж, при розгляді справ про спадкування суд звертає увагу на те, чи вступив позивач в управління або володіння успадкованим майном [1]. Та-